

رویکرد اخلاقی قرآن کریم نسبت به کار و تلاش اقتصادی

زیبا جهازی بغدادآبادی^۱

چکیده

هدف این پژوهش شناخت اهمیت کار و تلاش اقتصادی و نقش سازنده آن در تربیت اخلاقی افراد جامعه از دیدگاه قرآن کریم و همچنین بررسی نگاه ویژه دین به این امر و مطالعه راهکار اساسی قرآن در زمینه رابطه و اثرگذاری این دو مقوله یعنی اخلاق و کار با یکدیگر جهت آگاهی بر رهنمودهای خداوند تبارک و تعالی و معصومین U در این زمینه برای رسیدن به روند عملی واقع بینانه در درک و حل مسائل مربوط به این حوزه می‌باشد.

ضرورت انجام این پژوهش در بعد علمی شناخت عمده‌ترین دستورات اخلاقی اثرگذار بر کار و تلاش اقتصادی از دیدگاه دینی و در بعد عملی نیز با عطف به شناخت علمی، فراهم نمودن زمینه‌های لازم جهت اتخاذ برنامه‌های مناسب و تدوین برنامه‌های اجرایی مؤثر چرا که اساساً محور اصلی سیاست پژوهشی شکل دادن به درک سیاست‌گذاران از مسائل اجتماعی و روشن کردن علل و راه‌حل‌های مختلف پیرامون این مسائل است. روش کار در این تحقیق توصیفی و تحلیلی است.

واژگان کلیدی: اخلاق، کار، اقتصاد، رویکرد قرآنی.

مقدمه

«لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم، آیه ۳۹)

کار و تلاش اقتصادی یکی از موضوعات مورد توجه خداوند تبارک و تعالی و ائمه معصومین U است. چرا که این پدیده به لحاظ اهمیت و عمومیت خود در حیات انسانی و اجتماعی بشری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، نقش کار در سازندگی و آفرینش و بالندگی وجوه انسانی از دیرباز مورد توجه صاحب‌نظران بوده است، از سویی دیگر، نقش کار در پویایی و سازندگی وجوه اخلاق اجتماعی زندگی انسان نیز انکار ناپذیر است. شاید بتوان کار را به مفهوم عام عامل پیوند و کانون ارتباطات

^۱ . استاد راهنمای تحقیق پایانی سطح دو، مدرسه علمیه شهید مطهری، استان البرز، z_jahazi@yahoo.com

اخلاقی و انسانی اجتماع به حساب آورد. پر واضح است که آن چه بتواند زمینه این تعاملات انسانی را میسر گرداند و آن را غنا بخشد، دارای آثاری بس شگرف در بنای اخلاقی تمدن بشری خواهد بود. با این دیدگاه می توان امید داشت که ساخته شدن فرد و جامعه مرهون «کار» و لذا انسان های فاقد کار از نوعی تلاش سازنده بی بهراند و در ساختن بنای عظیم هویت فردی و هویت اجتماعی - اخلاقی خویش نقشی نداشته و دچار مشکلات اساسی خواهند شد.

هدف این پژوهش شناخت اهمیت کار و تلاش اقتصادی و نقش سازنده آن در تربیت اخلاقی افراد جامعه از دیدگاه قرآن کریم و همچنین بررسی نگاه ویژه دین به این امر و مطالعه راهکار اساسی قرآن در زمینه رابطه و اثرگذاری این دو مقوله یعنی اخلاق و کار با یکدیگر جهت آگاهی بر رهنمودهای خداوند تبارک و تعالی و معصومین U در این زمینه برای رسیدن به روند عملی واقع بینانه در درک و حل مسائل مربوط به این حوزه می باشد.

ضرورت انجام این پژوهش در بعد علمی شناخت عمده ترین دستورات اخلاقی اثرگذار بر کار و تلاش اقتصادی از دیدگاه دینی و در بعد عملی نیز با عطف به شناخت علمی، فراهم نمودن زمینه های لازم جهت اتخاذ برنامه های مناسب و تدوین برنامه های اجرایی مؤثر چرا که اساساً محور اصلی سیاست پژوهشی شکل دادن به درک سیاست گذاران از مسائل اجتماعی و روشن کردن علل و راه حل های مختلف پیرامون این مسائل است. روش کار در این تحقیق توصیفی و تحلیلی است.

مفهوم اخلاق

واژه «اخلاق» جمع «خلق» است که در لغت به معنای سرشت و سجه، اعم از سجایای نیکو و پسندیده، مانند راستگویی و پاکدامنی، یا سجایای زشت و ناپسند، مانند دروغگویی و آلوده دامنی، در عموم کتاب های لغوی، این واژه با واژه «خَلْق» هم ریشه شمرده شده است. خَلْق زیبا به معنای بهره مندی از سرشت و سجه ای زیبا و پسندیده و خَلْق زیبا به معنای داشتن آفرینش و ظاهری زیبا و اندامی موزون و هماهنگ است.

دانشمندان اخلاق این واژه را در معانی پرشماری به کار برده‌اند. رایج‌ترین معنای اصطلاحی «اخلاق» در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از: صفات و ویژگی‌های پایدار در نفس که موجب می‌شوند کارهایی متناسب با آن صفات به طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل، از انسان صادر شود. (احمدحسین شریفی، ۱۳۸۹، ص ۲۵)

اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان، برای «علم اخلاق» نیز تعاریف گوناگونی برشمرده‌اند. از میان این تعاریف به نظر می‌رسد جامع‌ترین تعریف این است که بگوییم علم اخلاق علمی است که با معرفی و شناساندن انواع خوبی‌ها و بدی‌ها راه‌های کسب خوبی‌ها و رفع و دفع بدی‌ها را به ما می‌آموزد. یعنی هم بعد شناختی دارد و هم بعد عملی و رفتاری.

علم اخلاق، همانند فلسفه و علوم عقلی محض نیست که صرفاً بعد عقلانی و نظری انسان را تقویت کند، بلکه هدف اصلی آن آموزش شیوه رفتار است. (احمد حسین شریفی، ۱۳۸۹، ص ۲۶)

مفهوم کار

در اسلام به مسئله کار و کوشش اهمیت بسیار داده شده و یکی از ارکان بزرگ سعادت بشر، در این جهان و جهان آینده بشمار آمده است. قرآن کریم در متجاوز از هشتاد آیه، شرط سعادت و نیکبختی انسان و دست یافتن او به بهشت را دو چیز میداند: ۱. ایمان. ۲. کار شایسته و عمل صالح. دانشمندان در تعریف کار سخنانی گفته اند ولی عرف مردم کار را چنین تعریف می‌کنند؛ کار عبارت از هر چیزی است که احتیاج بصرف وقت و تحمل زحمت برای نیل به مقصد و هدفی داشته باشد.

بنابراین هر عملی که برای رسیدن به هدفی از انسان سرزند عرف آن را کار می‌نامد. مهندسی که برای تهیه نقشه ساختمانی خطوطی روی کاغذ ترسیم می‌کند، او هم کار می‌کند. نقاشی که با صرف وقت و استمداد از فکر خود، مناظری از طبیعت در روی تابلویی منعکس می‌کند او هم کاری انجام می‌دهد، نگهبانی که کنار خیابان برابر ساختمانی ایستاده و فقط نگاه و مراقبت می‌کند، او نیز به کاری مشغول است. این قبیل افراد را جامعه بیکار نمی‌خواند و همه این اعمال را کار می‌داند اما کسی را که بدون داشتن هدف و مقصدی در پیاده رو خیابان قدم می‌زند یا کسی را که قلم بدست گرفته و بدون هدف، کاغذی را خط خط می‌کند، بیکار می‌نامد، و این قدم زدنهای تفریحی و خط کشی های تفنّنی را کار نمی‌شناسد. با

توجه به مثالهای بالا، دانسته می‌شود که جامعه، کار را منحصر به فعالیت های جسمی و تلاشهای مادی نمی‌داند. مثلاً کسی که در دادگاه به یک واقعیتهای اعتراف کند که به خودش زبان وارد شود ولی حقی به صاحبش برسد، جامعه می‌گوید کار بزرگی کرده است. استادی که برای دانشجویان تدریس می‌کند، یا خطیب و واعظی که برای ارشاد مردم سخنرانی می‌کند، فقط حرف می‌زند، اما جامعه او را بیکار نمی‌داند بلکه این تدریس و سخنرانی را کاری ارزنده به حساب می‌آورد. در سخنان رهبران عالیه اسلام آنقدر بکار و کوشش توصیه و تاکید شده است که بالاتر از آن ممکن نیست. علی بن موسی الرضا هشتمین پیشوای اسلام کار را از جهاد در راه خدا بالاتر می‌داند و می‌گوید: پاداش و اجر کسی که برای تامین مخارج زندگی خود و عائله اش تلاش و کوشش می‌کند و روزی خود را از فضل خداوند، در پرتو کار و کوشش می‌جوید، از پاداش کسی که در راه خدا جهاد می‌کند، بیشتر است. اسلام، با سستی و تنبلی و بیکاری، جداً مبارزه کرده و بیکاری را عامل بدبختی و سیه روزی می‌داند. امام ششم، حضرت صادق علیه السلام، از حال عمر بن مسلم پرسش فرمود. بعرض رساندند که او کمر به عبادت بسته و دست از کار و تجارت کشیده و تمام ساعات خود را به عبادت می‌گذراند. امام علیه السلام از این خبر، ناراحت شد و فرمود: وای بر او آیا نمی‌داند که هر کس دنبال کار نرود دعایش در پیشگاه خداوند مستجاب نمی‌شود؟ سپس امام این طور به سخن خود ادامه داد: جمعی از اصحاب رسول خدا (ص) وقتی این آیه را شنیدند که: «و من یتق الله یجعل له مخرجاً و یرزقه من حیث لا یحتسب» (سوره طلاق، آیه ۲) «کسی که تقوی و پرهیزکاری پیشه کند خدا دری بروی او می‌گشاید و روزی او را از جائی که گمان نداشته می‌رساند.» دست از کار و کوشش برداشتند و در بروی خود بستند و به عبادت پرداختند و با خود گفتند دیگر احتیاجی به کسب و کار نداریم. رسول خدا از عمل آنها اطلاع یافت و باحضر آنان فرمان داد چون حاضر شدند فرمود چرا از کار و کوشش دست کشیده اید و تنها به عبادت اکتفا کرده اید؟! گفتند خداوند ضامن شده روزی ما را بدهد ما هم از کار صرف نظر کردیم و به عبادت پرداختیم. رسول اکرم (ص) (آنها را توبیخ و سرزنش کرد و فرمود: هر کس چنین روشی در پیش گیرد و از فعالیت و کار، شانه خالی کند دعایش مستجاب نخواهد شد. بر شما لازم است کار کنید و روزی خود را در سایه تلاش و کوشش با استمداد از ذات لایزال خداوند بدست آورید. با اینکه اسلام

عبادت و توجه به خداوند و عرض عبودیت در پیشگاه او را جزء وظایف قطعی و اجتناب ناپذیر هر فردی می داند، با این روش که کسی تمام وقت خود را صرف عبادت کند و از کوشش های لازم امتناع ورزد سخت مخالف است. (سوسن مسیحی، کار و کوشش در اسلام، ۱۳۸۶)

امت اخلاقی

دعوت رسول اکرم p با «قولو لا اله الا الله تفلحوا» آغاز شد. این معنا در عین این که گویای ترک بت پرستی و پرستش خدای یگانه است، بیان پرستش خدایی است که خود یک شخصیت اخلاقی است. بخشنده، بخشایشگر، رؤوف، غفور، مهربان، کریم، عادل، رب و پرورنده، رزاق، لطیف، ذوالجلال و الاکرام، فعال و .. است در عین حال نسبت به رفتارهای غیر اخلاقی نیر حساس است. از دروغ و خطا بدش می آید از راندن یتیم (علق، ۶) خوراک ندادن به بینوایان، خودداری از تأمین نیازمندان بیزار است (ضحی، ۹) بدگویی و عیب جوی و تکاثر اموال مردم را نهی می کند (همزه، ۱ و ۲) کم فروشی، اجحاف، تمسخر و مسخره کردن را تقبیح می کند (مطففین، ۱-۳) و انسان ها را در مقابل همه دارایی شان مسئول و پاسخگو می خواهد (تکاثر ۱ و ۲ و ۸) سوره های مکی، همه، تأکید بر این حقیقت دارد که آنچه باید دغدغه های اصلی امت واحد باشد، دغدغه اعتقادات و ارزش های اخلاقی است. (انعام، ۱۵۱) در فرهنگ قرآنی، منظور از جاهلیت، که اسلام در صدد ریشه کن ساختن آن است، همان زندگی غیر عقلانی و غیر اخلاقی است. (محمدنصر اصفهانی، ۱۳۸۵، ۱۴۰، و ۱۴۱)

اهمیت و جایگاه کار در اسلام

مسئله معیشت و مسائل مرتبط با آن، یکی از مهم ترین و پایدارترین مسائل بشری است. هیچ کسی نیست که به نوعی دغدغه معیشت را نداشته باشد. این مسئله، مخصوصاً برای قشر جوان جامعه، یکی از اساسی ترین مسائل است. داشتن شغلی آبرومند و درآمدی مناسب شرایط لازم داشتن یک زندگی خوب و موفق است. بیکاران هر چند از نظر اقتصادی نیازمند نباشند،

ارزش‌های اخلاقی‌ای که در این زمینه بررسی می‌شوند، به طور کلی، بر دو دسته قابل تقسیم‌اند.

یک دسته: ارزش‌هایی هستند که زیر مجموعه عدالتند و در پرتو عنوان کلی عدالت می‌توان از آن‌ها یاد کرد.

دسته دوم: ارزش‌هایی هستند که زیر مجموعه احسان و پرتوی از ارزش‌های اصلی احسان هستند.

موضوع عدل، روابط متقابل انسان‌ها در جامعه است که باید نوعی توازن بر آن‌ها حکمفرما باشد تا دراین روابط و داد و

ستدها به کسی ظلم و اجحاف نشود. اما آنچه زیر عنوان احسان قرار می‌گیرد، یک طرفه است و موضوع ظلم و عدل شمرده

نمی‌شود، بلکه ایثار و از خودگذشتگی خواهد بود. در امور مالی، کسانی که به دیگران کمک بلاعوض کنند، کارشان زیر

عنوان احسان قرار می‌گیرد.

اساس و محور بحث در آن چه در امور مالی، زیر عنوان عدل قرار می‌گیرد، احترام به مالکیت است، یعنی چون هر مالی

مالک خاص خود را دارد، باید حق مالکیت آنان محترم شمرده شود و مورد تجاوز و دستبرد دیگران قرار نگیرد و اگر مبادلاتی

انجام می‌گیرد، با مالکیت و حقوق طرفین متناسب باشد. (محمد تقی مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۸۵)

آثار و فواید کار

کار، تأمین روزی و آرامش

یکی از راه‌های کسب آرامش، تأمین بودن نیازها و عدم نگرانی برای به دست آوردن روزی است. انسان، چون به روزی،

نیازمند است، در صورتی که تأمین نباشد، نگران، مضطرب و ناآرام خواهد شد. یکی از راه‌های تأمین روزی، کار و تلاش

است. توکل و اعتماد به خدا هرگز جای کار را نمی‌گیرد. الگوی زندگی دینی، عبادت بدون کار و تلاش نیست. در قرآن

کریم، خداوند می‌فرماید که: پس از نماز، به کسب روزی بپردازید و کسانی را که چنین می‌کنند می‌ستاید و می‌فرماید: که

خداوند دریاها را مسخر شما قرار داد، تا کشتی‌ها را روی آن حرکت دهید و کسب روزی کنید. بنابراین، تلاش برای کسب

روزی، هیچ منافاتی با دینداری و توکل ندارد. وقتی کسی برای کسب روزی خداوند تلاش کند، با کسب روزی، آرامش

می‌یابد. پیامبر خدا(ص) در این باره می‌فرماید: به درستی که هر گاه روزی انسان تأمین شود، نفس آرام می‌گیرد. سلمان

فارسی، تربیت شده پیامبر اسلام(ص) است. امام باقر(ع) از قول وی چنین نقل می فرماید : بدرستی که نفس، وقتی چیزی در زندگی نداشته باشد که برآن تکیه کند، با بی قراری اصرار می کند و آن گاه که زندگی اش تأمین شود، آرام می گردد. امام باقر(ع) و امام صادق(ع) تا قوت سالشان را تأمین نمی کردند، چیز دیگری خریداری نمی کردند. امام رضا(ع) در تبیین تأثیر این امر می فرماید : «هرگاه انسان، روزی سالش تأمین باشد، سبک بار گشته، راحت می گردد.»

از آنچه گفتیم، معلوم می گردد که تأمین بودن روزی، نقش موثری در احساس آرامش دارد و این، جز از راه کار و تلاش به دست نمی آید. با نشستن و دعاکردن، روزی تأمین نمی گردد و آن گاه که روزی، تأمین نباشد، انسان ناآرام می شود و ناآرامی، موجب ناراضایتی می گردد. (عباس پسندیده، رضایت از زندگی، ۱۳۸۴، ص ۱۵۱)

نقش کار در تربیت و بهداشت روانی

همانطور که پیش تر اشاره کردیم، یکی از مهم ترین عوامل سازنده شخصیت انسان، کار است. رابطه میان کار و شخصیت انسان، رابطه ای دو طرفه است؛ یعنی همان که کار، معمول چگونگی و نوع شخصیت انسان است، شخصیت انسان و چگونگی آن نیز معلول و محصول نوع کار و شغل اوست. امیرمومنان(ع) در سخنی بسیار حکیمانه می فرماید : اگر تو نفس خود را به کاری مشغول نسازی او تو را مشغول خواهد کرد.

نفس انسانی و به ویژه قوه خیال آدمی به گونه ای است که اگر بیکار باشد، انسان را به تباهی و فساد خواهد کشاند. اما کار و فعالیت موجب می شود که قوه خیال چندان مجالی برای به انحراف کشاندن انسان نیابد. اصولاً یکی از مهم ترین علل ارتکاب گناه، بیکاری است. انرژی های انسان بالاخره باید به گونه ای مصرف شوند. اگر این انرژی ها راه درست و صوابی بریا مصرف نداشته باشند، در راه های انحرافی و نادرست صرف خواهند شد. اشتغال، افزون بر اینکه از انفجار انرژی های متراکم جلوگیری می کند، مانع پیدایش افکار و وساوس و خیالات شیطانی نیز می شود. به قول پاستور : «بهداشت روانی انسان در لابراتور و کتابخانه است» ولتر، یکی از فیلسوفان عصر روشنگری می گفت : «هر وقت احساس می کنم که درد و رنج بیماری می خواهد مرا از پای در آورد، به کار پناه می برم. کار بهترین درمان دردهای درونی من است.» پاسکال می

گفت : «مصدر کلیه مفاسد فکری و اخلاقی، بیکاری است. هر کشوری که بخواهد این عیب بزرگ اجتماعی را رفع کند، باید مردم را به کار وادارد تا آن آرامش عمیق روحی که عده معدودی از آن آگاه اند در عرصه وجود افراد برقرار شود.» (احمد حسین شریفی، آیین زندگی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۷-۱۰۶)

کار و احساس شخصیت

در یک رباعی منسوب به امیرمومنان(ع) چنین می خوانیم :

لَنَقْلَ الصَّخْرَ مِنْ قُلُلِ الْجِبَالِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ مَنَنِ الرِّجَالِ
يَقُولُ النَّاسُ لِي فِي الْكَسْبِ عَارٌ فَإِنَّ الْعَارَ فِي ذُلِّ السُّؤَالِ

«هر آینه که نقل و انتقال سنگ های سنگین از بالای کوه ها برای من دوست داشتنی تر از منت کشیدن از دیگران است. مردم به من می گویند که کسب و کار برای تو ننگ است، در حالی که ننگ و خواری در درخواست از مردم است.» (احمد حسین شریفی، آیین زندگی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۷)

حفظ دینداری

بنابر آنچه که تاکنون گفته شد کارکردن مبنای قدسی و آسمانی دارد و لاجرم حامل آثار و فواید مقدسی نیز هست که از جمله آن حفظ دینداری خود و خانواده با حلال خوری و تامین معاش آنها از راه حلال و حفظ سلامت و پاکی خود و ایشان در اجتناب از حرامخواری و ... است. بیکاری و تنبلی فقر و فلاکت و ذلت و فساد و بی دینی را به همراه می آورد و طبق متن روایت چه بسا فقیری که صبر و شکیبائی خود را بر اثر فقر از کف داده دست از دینداری و تقوی بکشد و برای کسب یک لقمه نان به طرق نامشروع و حرام کشیده شود که گفتند شکم گرسنه دین و ایمان نمی شناسد و نیز معروف است که «دین از هر دری که وارد خانه شود ایمان از پنجره اش بیرون می رود.» مولا علی(ع) در این باره می فرماید: «کادالفقران یکون کفرا» یعنی: چه بسا که فقر به کفر گراید. امام باقر(ع) نیز در این باره می فرماید: «الکسل یضر بالدين والدنيا» یعنی: تنبلی به دین

و دنیای انسان آسیب وارد می‌سازد. (سیدمحمدابراهیم حسنی، جهاد اقتصادی در سایه کار و تلاش، پایگاه اطلاع رسانی

مناره، ۱۳۹۰)

نتیجه گیری

در اسلام، به کار و تلاش توصیه شده است. چون در سایه کار است که نیازهای مادی، رفاه نسبی و تکامل معنوی انسان شکل می‌گیرد. کار از نظر اجتماعی، ضامن پیشرفت و توسعه جامعه اسلامی است. همچنین اسلام بین کار و اخلاق (ارزش های معنوی)، رابطه ای متقابل برقرار نموده است. اسلام، اصول اخلاقی و عبادی بسیاری را در رشد و توسعه اقتصادی، دخیل می‌داند. کار، تنها نقش درآمدزایی یا سود ندارد؛ بلکه اثرات مثبت فراوان روحی (روانی) و نیز اجتماعی دارد. کار سالم امنیت روانی انسان را تضمین می‌کند و چنانچه پایبند به اصول اخلاقی و انسانی باشد، مانع انجام کارهای ناپسند و نیز مفاسد اجتماعی می‌شود. کار، بستر مناسبی برای رشد فضیلت هاست و بی‌کاری، زمینه ساز مفاسد اخلاقی و اجتماعی است.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

کتاب

پسندیده، عباس، ۱۳۸۴، رضایت از زندگی، قم: دارالحدیث.

شریفی، احمدحسین، ۱۳۸۹، قم: دفتر نشر معارف، چ ۶۰.

محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۳، قم: دارالحدیث، چ ۱۶.

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۷، اخلاق در قرآن، تهران: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، چ ۱، ج ۳.

مقاله

اصفهانی، محمدنصر، ۱۳۸۹، حکومت اخلاق، فصل نامه اخلاق، شماره ۵ و ۶.

حسینی، سیدمحمدابراهیم، جهاد اقتصادی در سایه کار و تلاش، پایگاه اطلاع رسانی مناره، ۱۳۹۰.

مسچی، سوسن، کار و کوشش در اسلام، ۱۳۸۶.